

Туркмен Республикасынын
Медиа-ТЕКА
И. А. С. Пушкин

Республиканың ниет-ел-политиктиг солуну

ШЫН

Солт 192;
чылдың айы
31-сү күн
ЭГЕЛЭЭН

№ 246 (14968) 1992 чылдың декабрь 23, среда

Солунга ат салган шагы 20.30 Чагдар өртөз 10 поп. Саар өртөз 1 рубл.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң он сески сессиязы

КОЛ ЧЕРНИ ҮНДЕЗИН ХООЙЛУ ДУГАЙЫ ЭЭЛЭЭР

Дүүн Кызылга ТР-ниң Ча-
зак бажынын хуралдар
алдында Тыва Республиканың
Дээди Советиниң он сески
сессиязы аяктырган. Он хун
айтырымда бир кол чугула
черни Тыва Республиканың
Конституциязының (Үндезин
Хоолузуун) төлөвилени
ээле турар. Уе-шагына бола-
гаш байдалдарына өскерия
турар-биле мурунда хулаа
алдында хоойлуларга өскер-
илеер база немердлер кии-
рери доктаамал негетине
бээр, мичагыш бо сессияга
база кезек хоойлуларга өскер-
илеер киирерин дугайында
улаадамын бадылар. Чижээ,
амгы күнүгү болуп турар
Конституцияга, ТР-ниң түс-
төр чагырганына, ТР-ниң
Чазакны дугайында база
улаа депутаттарына солгу-
дарыны дугайында хоой-
луларга өскерилеер киирери
көрдүгүн.

ЧУРҮКТА: депутаттар (солгай талаан) Улу-Хеминиң кожуун чагырганының даргазы К. А. Мас-
люк-оол сессия мурунда комитеттерге сайгарыларга үезинде.

Аун айтырымын үшкү чү-
гүле «ТР-ниң Конституция
судуун дугайында» болгаш
он ажил-чорудуламын дугайында
хоойлулар төлөвилени-
дерин көөрү санаалаттыган.
Номчулар сактыр болза,
бо айтырым эркен сессия-
га көрүп тургаш, ара калгаш,
бээр чылдыртын чүе болгай.
Чамды депутаттар он хун
айтырымдан уштур деп-
санаалар турдулар. Ивет, бо
суду тургашка айма-айма
күзүшкү өскерилеер кии-
рери, амыч үеде бистин рес-
публиканың удуручуларга —
Ш. Ооржактың болгаш К. Би-
челдиниң арзында Конститу-
ция суду черлегин шийтти-
рээр нарын чорудалар чок,
Конституцияны мурун-ла
ону тургузуп турган херээ
бар бе — бо талаама деп-
санаалар турдулар. Ивет,
А өске талааның — Конститу-
ция суду республиканың тур-
гулар деп бижиг болдугу
делуаттарының база боттары-
ны тулуттар барымдаалары
бар болган. Түнебиле Пре-
зидентиниң болгаш ДС-тиң
Даргазының база элээн хай
делуаттарының туружу-биле
ун айтырымы сессияга көөрү-
беле хөөрү арттырган.

Нияти-биле 19 чүгүлдеп
тургустунган хун айтырым
сески болдун даган. Калдык
айтырымдары калчар чугула-
дым турган бистин дараа-
мыла материалдарынастан
билдине бээр. Конституция
судуун дугайында чубула-
жыр бе азы чугулаашка бе
деп айтырып турган келген
де Президентиниң болгаш
Дээди Советиниң Даргазының
арзында бичи сөс калчары-
ны болгашын номчулуларга
база амычылда колга эки
боор. Чүге дээрге солгаарта
бо талаама биле дамчыр кон-
меге чугулаар тарай берин
болур. Хезектиң ужуру, чү-
дө дээ, Чазактын болгаш
Президентиниң чамды хулаа
ан турар доктаал-сааварла-
рыны хоойлу үндезилеттин.
Үндезилеттин эгерти
хоойлу экспертизаның эртен
турар дугайында К. Бичелдей
чугула кадында демдегелээ. А
Президент бодунуң элээн-
калдык-ла өрүлүгүн барым-
даага даямай, Президентини-

ниң элээн чугула кылды-
ры эчок деп таарымдык
сеткяли илереткен. Ол-ла
Айма-херек үезинде калдык
чүе турбас боор, шак илгик
хезик чүгүлдеп Үлэнин биле
Хасублатовун уду туржула-
шкында демделээн херээ чок.
Бистин тыва чоң улаа-сар-
ымдык чорукка илгик бол-
гаш, мичагыш ийи удуручу
чугула арзында бичиле док-
таамал турар болуруна иде-
рге алаар бир дунга дее-
геиниң човыгы кылдыр Рос-
сияга удурутулу эргачырга
эсэн арзында түчүп
туруп амычылдаг байдал
биске турбас боор.

ЧЕР БОЛГАНГА БЫЖЫГ КОРУМ-ЧУРУМ ДЭЭШ

(Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шыраптың хуралга дыннады)

Кызыл хоорайда албан, организация, бу-
дурдала черлериниң, министерстволарының,
ведомстволарының удуручулары-биле ху-
ралды Тыва Республиканың Президентини
Ш. Д. Ооржак эркен суббота хүнүне
эрттирген. Кем-херек үндежилкинерине,
арагалаашкыга уду демесиде күштел-
дерин, арага-водка кылгыларын садарын
чорумчулар дугайында Кызыл хоорайнын
жениер чөвүлдериниң, ку-
думчулар болгаш эвэрталар
комитеттериниң, эки туранин
удуручу дружиналары-
ның эш хуузуу
шун сүатарыны болгаш хай-
нининиң өске-ла организа-
цияларынын амычыл илгик-
тин, катан эгелээр талаама-
га дотаргай хемчеглерин бо-
тадылар. Чоңуң кирген сү-
пелдерин Чазак доктаамал үү-
септерине контрол талаама-
га бөлүккө дотаргай сай-
гарып, он доктаамал күсүл-
дериниң сорулгаларга ажыга-
лар.

«Арага-водка кылгыларын
республиканың киирерин бол-
гаш арага-сигет айман сада-
рын чорумчулар талаама биле
хемчеглер дугайында» Тыва
Республиканың Президентиниң
ниң 1992 чылдың ноябрь 5-те
№ 45 Чарымын негелде-
ринде дүштүр районнар бол-
гаш Кызыл хоорай чагырга-
ларының даргалары арага ай-
ман садар магистиниң илгик-
чүлө калдык демдегелээ. А
Чарык үнериле мурунда
Кызыл хоорайга 100 магати-
н (күрүне салымның — 65
Тыва төл кооптугу — 5 хуу —
30), районнарда — 174 магати-
ннер арзыган садып турган.
Чарык үлгүн сөөктүң, он
негелдеринге дүштүр ма-
гистиниң санын кызырган
түнебиле, амгы үеде Кызыл,
дэ 28, районнарда 120 магати-
ннер арткан.

«Айма-херек үезинде калдык
чүе турбас боор, шак илгик
хезик чүгүлдеп Үлэнин биле
Хасублатовун уду туржула-
шкында демделээн херээ чок.
Бистин тыва чоң улаа-сар-
ымдык чорукка илгик бол-
гаш, мичагыш ийи удуручу
чугула арзында бичиле док-
таамал турар болуруна иде-
рге алаар бир дунга дее-
геиниң човыгы кылдыр Рос-
сияга удурутулу эргачырга
эсэн арзында түчүп
туруп амычылдаг байдал
биске турбас боор.

РЫНОКЧЕ ОРУК

Удуртукчуга сөс

Оруктар эки-болуур бола,
бай-шымыр чурттан болурдир
мерген сөгөл чугула бар чү-
е болгай. Ону киж илгик бурзу
билер боор. Оруктар бистин
республиканың амдыралы-
нын кол сулаам дикмес, чер-
де чагырып болбас хире. Рес-
публикага өөрүтүп экеп ту-
рар бүгү чүгүлдерин барык
100 хире хууун хандарын
турар автомобиль оруктары
эки ажаап-хайгааран база
оно чогуур үезинде септе-
селеп, чаартып ан турар бол-
зувуса, бистин Тыва Респуб-
лика бай-шымыр-ла болу
бээр дээрине шуут-ла бу-
дурээр мен.

Рынок харылааларыне
шилтип турар амгы бо берге
үеде будуртукчулар болгаш хер-
екчилер арзында транспорт
харылаады чок болур
болза, рыноктан чүгү-ла бү-
түс. Бичагыш рынокче шил-
тигениң үе-чалаанда орук-
тын чугура-дуулаш улау. Орук
атаар-биле демей чугула. Оон
бай-олаш шилтирелер ол. Ас-
фальт олаш каалама орук-
биле чоруп турганда магали-
да. Ичкан орукту хайи хире
ажыктык бооп турарын дугайында
уттулкан чоруп ту-
рар сен. Орук-чирик баксы-
рап, ону-чирик болу бер-
генде, ам кези девелдеп, дуу-
рүк эгелээр-ле болгай бис.
Саян дагаларын сирт кы-
рында ар ажар орукту көш-
ке хар дуй чымдырга, кал-
чаар дүзүр, девелдеп туга,
шымыты улаа журуду бис.

Республиканың орук ажыл-
гайынын ажил-шичтери ры-
нок харылааларынын дошун
тегинге база-ла бергенде ту-
рунмысты утайа турар бис.
Ичинде биле бүгү чуртта ту-
дуг амычылдыр бары-ла буурап
дүшкөн деп чугулаалар болуур.
Өске черлерге болуура бис-
тер, Тыванын орукчулары, бис-
тин бут кырында туруп, шы-
дажип тур бис. Орук амгы-
айымын коллективтериниң чо-
гуур үезинде арзында биле
ажылаар будуртукчулар кыл-
дыр эде организастап аламын
чыре элээн илгик бол-
ду. Рынокту негелдеп ич-
кан берган чүвени калчар.
Күрүне өчү-хөргөзүлгүн хуу-
дулуп амычылдыр биле амгы-
да кылдып тур бис. Амгыда
турар будуртукчуларын кал-
чарык коллективтер садып
аламын кылдыр хуу-чугуламын
организастап тур бис.

Хуу-чугуламын чорудара
кол удурутула болуур турар
чүгүлүс кылдыр. Орук кү-
рүнең чүе болганда, күрү-
нең эрге-ажыгына дүштүр
база ол будуртукчулар
ажылаар турар кийдериниң
хуу-чугуламын чорудуп турар
бис. Ичкан киж илгик бурзу кы-
зыл ажалдар боор деп иде-
ге турар бис. Орукчуларга
берге бооп турар амгы үеде
орук амычылдыр артымын
алчында дуаа адыптар бол-
за, Тываның бай-шымыр болу
бөөри чугулаш. Орта бодум
хуула илгик турар мен.

Ичканга чүгүл калчала
ылды, чүгүл боттарыны чоругу-
са чогууру? Амгы үеде бис-
терин, орукчуларын, дүзүрелен
турар бис кол айтырым бо.
Бистин бодан турарымын ми-
чанга-
бирээде, орук амгы-айы-
мдык.

Василий ТРОФИМОВ.
Тыванын автомобиль орук-
тарынын төлөвиле-септеге-
тудуг каттыжымалынын
началыгы.

саякчаларын немерде 11 ша-
дык кирген. Сөөгү үеде ол
ан келген хемчеглерини түне-
биле Кызыл хоорайга багыт-
лы илгик амычылдыр бады-
ла элээн ажыдар арага тур-
густунган. Бо чылдың декабрь
10-та чедир 1001 кеземче херек-
терин илгик, эркен чылдың
ол-ла үезинде 792 херектерин
истэни-биле демдегелээ, бо
чылдың 26,4 хуу хай. Кем-херек
үлгелериники 6,2 өскен-да
болза, кеземче херектериниң
талаама биле илгиктиң элээн
чегерин саны 7,3 хууга кы-
зырылган. Оон-биле чегелеш-
тир илгиктиң доозулган херек-
териниң хууу ам-да эвээш
бооп арттылган. Ноябрь айда
кем-херектерин илгиктиң
чугула 34,7 хуу болган. Хоорай-
нын кем-херек талаама биле
айымын чегеринде үчүстөк
инспекторларынын болгаш опе-
ративтиң составын амычыл
организастааны сула.

(Төнтүзү 2-ги артыда.)

СҮМЕЛЭЭР-ДИР МЕН

Соңу дээрге нэжизидичи болуучунда аягыда, хуниун сурталчызы. Ылангыя рынокту бөргө үезиде амыдырал-туртталда таваржыи турар аар өрткөктөрүнн хүи бүрүдө кыр-кырыаче немезин турарын, ажык-чарлыг чорукту аягылап алгаш, номчучу ботуу болуун санал-опалдарын солтуруунга ажылап турар ара чангыс чөпсө деп башы, бодап чоруур меп.

От ашкаш солун ордаыбакчы, меделекчи, сүмелекчи, кыдырчычи. Ооп аягыда, кем-херек, үүлдөкчелерин, оорларын, өлүрүкчелерин, күшчелерин, төгөкчелерин, чипкен мөчүкчүлөр дугайында сойгалап илередирини кол чөпсө.

Тыва солуннары бичип арэвчи чоран шамдан, азы 1936 чылдан эгелеш-ле «Шы», «Арэвэ шы» дээш, еске-даа солуннары назымн иштине чатыдып ап, номчул, оларын бэжкчиин болуп келгешим ужуру инда.

Мен 69 харлыг мен. Солун чожа чангыс-даа хүи хүнээр берге. Шагдагы ышкаш хүи бору хурал-суглаа кылыл, тайылыр ажылы чорбастаан үе-дир. Мекээ чүгө солуннар, радио, телевизордан еске дуза көргүзөр, сүмележир, чуртта, республикада чүу болуп турарын угадып бээр чүе чок.

Мен чангыс бот мен, амыдырал хандырылгам талазы-биле медивестерге саладып турармен. Бодум арага-дарыже шоолуг сундулуг эвес меп. Таакыны бо назымн иштине тыргып көрбөш меп. Беш уругларым база үстүнде алааным чүүлдөрге сунду чок.

Бо кед чыдар 1993 чылдын солуннарын 652 рубльге чагылып алдым. «Шында» эгелеш иштиним-биле 6 солуну чагыдып алдым.

Ынчангаш мен ышкаш пенсионерлер келер чылдын солуннарын чаа чылдан эгелеш албас-даа болза, шала озалдып-даа алары-биле чагыдып аларын солунуң номчучуларыңга сүмелээр-дир мен.

Агбаан ДОРЖУКАЯ. Хандагайты суур.

ЭЛИКТЕРИВИС КАНЧАП БАРГАНЫЛ?

Бо чылын Чыргакы баштарында хар эрте чыган Эгезинде чэе холумактыг хар чаган тунеланде, ында амыдырал турлагдан ап-менге берге байдал тургустуу нул келген. Ынчангаш ак-мек чем диле, Улуу, Бие Чыргаклар, Дагыр-Шеми болгаш Доора-Хемперден үнү, «ийн буту» дайыннардан дээр дээш төлү эдертик, Хемик кыдымыга кээп турарыл бо-ла көөр мен.

Ол ак-мечиян чамдыам боттарыныл эрги турлагларыңче чапып келгешин-даа, Бойдустун хайраам— чараш элик-хул-бусту тайга-смыдан кымлар ойдапид турарыл? Ол дээрге динчилер бис деп мегелени алган ий-тайгыс чазып кыжирлер, Чыргакы хемик бажыдан ооп аксыга чедир дөрт суур бар. Ооп аягыда,

соң уунула чурттап, маа-маганы кадарып, чылгызы өстүрүп чоруур кижиреривис бар. Малчыннардан аягыда, ий-тайгыс-кажар ара-биле боо тыптынып алапчачылар база бар.

Олар Хемик хемик-кыдымыга тыл хараным деп чедип келген ак-мекки кырып, келер салтага арттырбайн турары конуш комунданчы.

Ынчангаш ол ак-мечиян хыдып-кырып туруп берей, харын оу каратат, улам өстүрериче чангыс чэр-чурттуларымын кыгырып, дилеп тур меп.

Делег-оол КУУЛАР. Күш-ажымын чоочуру. Хорум-Даг суур.

Акыр чоорган эштин алган,

Арны-бажы ак-шак болган,

Ием черад бажынарлыг

Ие-суурум удаан-даа ышкаш...

В. САВИННЫХТЫН «Кышкы суур» деп фото-чурумалы.

ДИЖИЦЕРНИ КАМНАЦАР

Аарышкылар арин-бажын дырытырбашаан, чаагын тулуп, суйбап азы так харып алган чоруур кижилерин бо-ла көөр шыкажгай бис. Оларын көргөн кижини дии аарымын кайи хире даржыктын сактып кээр. Дии канчап аары бээр? Дии аарбазин, ол кээзде калык, чараш чорун дие, чүу канчалза экил? Ол дугайын ам чугаалап көрей.

Дийтин аары бээринин бир неперенгей чылдаганы карес деп аарыгын өскээниини болу бээр. Ол дээрге (аариев) неперенгей дии аарын. Калык камгаладыны Бүгү-делегей организациннын өвөгезини өзугаар аалдыга, ооп-биле чэр бембурээнин чуртакчыларынын тозан хууу аарып турар.

Карес чоруту тыптар аары. Баштай дийте ууг эвес ак чэр тыптып келер. Ол чэр чоорту хараарип кел-ле чыдар. Дийтин сөөгү оон чоорту камтап эгелээр. Оон карес дозу тыптар. Ынчан дии чогум аарбас ийкеде дийте тыптып келген хос чөшин шаш болуп чүрө-биле чүшүкчээ-ла болза, ол белен аарбас. Ынчалза-даа чигирин, соок азы ниг чөм чип, дийан турар үеде бичин аарып кээр болгаш дии аарып хире-дир дээрин сагылардыр. Дийи аарып турар кижини дии эчменге, смотологока дийин хыдыны чораша, дийи аарып дед билип аар бордан башка, дийи аарып дед билбес тээрилга база туруп болур. Карестин эскерип каан эми ову үезиде эмиши, хос чөрин дугуан (ломбалар) кааптар. Ынчан карес уламчылал хөрлөздөсүн ага соксап кээр. Бир эвес дийи карестен аарып эгелеп чоруур кижини эмише аарбас болза, карес улам хөрлөздөш, дийини ханалар иран, толган дужун кар болгаш дийтин дөүу чанагаштын бээрге, нервилер аарып эгелээр. Аас хоузуга туруп болур хөй санын микроорганизмдер тави-биле дийтин аарып (дугуан) хуулу эгелээр. Ындыг хуулушуну пүлүпид дээр. Чамдык таварылгада (ол ышкаш организминин иштин байдалын айы-биле) пүлүпид хенерин-даа азы хоочургай хенер-биле тыптып болур. Пүлүпид эгезинде-ле хөчөк аарып. Аарымы эгезинде, үр эвес үеде болур. Оон чоор-

ту хөчөк аарып. Пүлүпид дийи аарып турда, кулак шакшылап аарып болур, чүшкү, чулуургай база аарып. Оон-на дийтин чогум канчаар аарып турары билдирмезээр, кижини хилинчектепир, үйгү, дийи чок апар. Карестин эге чадазынга көөрдө, хуулаан өвөгезин дийини эмишери нарын болгаш хөй хө негээр. Хуулу аараш нервини ап октаптаан шаанда, дийтин хөчөк аарыны белеп чыгыт. Дзыл оруктарын база дугулар апар. Дийи аарып турда, аарып

Эмчинин Сүмези

кижи эмише барбаан таварылгада, дийтин аарымы намдала да берсе, ол кажан-бир дөмей-ле аарып келер. Пүлүпидин хуулушуну бир хенерия — дийтин өвүлгенири. Дийтин өвө дийнч турда, яны-бүрү халадырлар дийтин дзылыне эртин шыдавас. Каян дийи өвө ири, өвүлгени бээрге, микроорганизм нер шынганаарже халдан эгелээр, аарып дийтин чанында дийше халдаар. Түнелинде бээз бир аарып — периодот өскүрүт. Периодот тыптын келгенде, дийи доктаамал аарып. Чөмөпийн турар үеде, калык-бир чүе ызыбарга, хөчөк аарышкыды болур. Аарып дийи чок-кавыннга чүе ээртисе апар. Бир эвес дийи сөөгүңдү келжи хуулу эгелээр болза, чазк ыжа бээр. Чүе дие аарып дийтин ирн тыптып эгелешин ол. Ынчан кижинин иштин байдалы хөчөк баксырап, эдан изири, чөм чокталдыр, үйгү келбестээр, чөм чир хөвн чокталдыр. Бо таварылгада стоматолог аарып ижер эмиш сүмелээр. Эм ижер бетинде ирнини үндүрөй-биле мижк чөрин чарар. Бир эвес ирн домуу-биле

үмөйи турар хире болза, дийи шазин чара кезер, ирнини сымлык үндүрер. Аарып дийтин мижк чөрин оодуругай бээр орта, ынчан эмиш кирпирет. Дийтин индыг байдалга чедир-бей, карес чаа-ла тыптып орда, эмише баар, эмишдер херек. Канчаар-даа эмиш келирге, аарып дийтин туруп октаар чүге база чедип турар бис. Ужур дие дийи аарып эгелеп чорда-ла, баш бурунгаар эмише кээп эмишетээнин чылаа ол. Карес чаа эгелен чорда эмишээр, аарышкы болбас. Карестин эвези нарындай берген хөвин кижини организминге хөра чедирер: ылым дийи хоочургай халадырнын өскүдүкүзү болур болгаш яны-бүрү аарыларынч тыптыраркымыз апар.

Дийтери карестиг кижин, дер чылда ийден эвеш эвес удаа эмише дийтерин хынадыр, аарып дийти дораан эмишдер херек. Чүгө ынчан дийи аарымын талазы-биле нарындашкыны болурага болдурбайн барып болур силер.

Карестин болдурбас азы ову хангалтаас дие чүу кыдырыл? Чүуң-даа мурунда аас иштетип гигиенинаны кол дурдурманы сагыр херек: хуулу дийн чурр, а чөмөпөгөн соонда чымыл суг-биле аас иштин чапып төгөр. Аас иштин аарып тутпас болураар-даа, карестин аарып силер. Дийти багай, кирди эдилээр, аштевас, чүгбөс болураар, оон кыларга кырып (ыжалды) хир дуй адыр (илет). Совет эркемде Ю. А. Федоровтун санал турары-биле адыр, чангыс мг илетта 800 млн. чедир микроанамыер чымылган болур, а доктаамал чур турар болза — 10 млн. дан ашпас. Бо саннарада ыгал ууг дээр эин көрүп, билип каар силер.

Бир эвес дийтин чүгбөс болза, чөм арты аарып дийтин хос чөрлеринге, дийтер араныш хөзүртынн чымыл калгаш, ирн, чымыл эгелээр. Түнелинде кислоталар тыптар. Ол ажык кысгалаттар дийтин кыларга кырып үрөп эгелээр.

Карес болдурбазымын бир кол чүлү — шын чөмөпөгө. Кижини хар-назынын азы

биле өйлүг чөмөпөгө, чөмөн ринонун яны-бүрү болдураар эржеок чугула. Ындыг чөмөр яны-бүрү витаминердиг, минералдык буюмдардык, микроэлементтерди болур ужурулуг. Эми эртин чигиринг чөм дийше дика хөрады. Ылангыя чөмөпөгө үелер аразында ягылар чөм чигире, чөмө хөвн чокталдыр.

Минералдык буюмдар дугайында каш сөс. Олар кижини организминге болурунуну биле четкен турар ужурулуг. Кижини организминге, ылангыя дийтерге калыш дустары, фосфаттар, фтор эржеок чугула. Калыш бойдузса кончү элбек. Устүг эвес быштакта, сүтте, тооруктарга, тоорукта, лек-тараа хлевинас, салдактарга, шиппата, шавельде болгаш оон-даа өске чөмөрдө калыш кончү хөй. Чарык дийн сүтүгү, ижип азыра-ла, хонук Дургундаа кижини организминге херек калышын солдурат. Дийтерини составында, сөөктөрдө фосфаттар кончү хөй. Быштак, балык, ээт, далаа чургузымын сарыг чөри, чөмөн үнүштер дзын мижк чөмөпөгө эвеш ажык-даар болза-ла, организме фосфаттар чедилешей баар. Минералдык дустар, оон иштине калыш дустары, фосфор болгаш дөмүр куду сортут далаганды бажырган хлөб-тө хөй.

Карестин болдурбазынга фтор дийи угул ролду ойнар. Ол далагерий элементтерин бирээин. Ижер сугта болгаш чөм аймагыңд ол эвеш болура-ла, млынгын чаа дийи үчүп. «Ызырал оларар чаш тураларга карес дүрөң тыпты болур. Ынчангаш уругларга составында хөй фтор бар болза турар чөмөр бөрин эржеок чугула-дыр. Мауг-даа кижинири чөм ринонунга витаминердиг фрукт, ногаз аймаа доктаамал турары эн чугула. Ногаз аймаан ынге ажыклары ажыктыр.

Карестин болдурбазынга болган аарып дийти эмишээр эржеок чугула сүмени өвлөргө чүгө стоматолог бээр.

Людмила ХААЖЫК. Стоматолог.

Культура амыдыралы БЫРЫ, ШҮЛҮК БИСКЕ ДУЗАЛААР

Арагалаашкы болган алкогольи-биле демекселди ашкылареринин бир чугула оруу — чоңуну бо берге үеде тура-соруун кыдырп, культура одалаарыңе хаара турары, оларын хостуг тезин иши ажык-лаарыңга бүгү аргаларын бээр болур. Бай-Тайга кожуунуң тус чэр чагыргазы бо талазы-биле ажыклар эгелеш. Ылангыя аныктарын бо ажыкча хаара тудары-биле кожуунуң сумуаарында, албан, бугураңе организацияларында аныктар

болуктерин тургузуп эгелеш. Среда, суббота хүннеринде көдүрү культура бажынарлыгына алаа яны-бүрү хөмөргө аныктар боттары идекпейл кырып, ээлери болурун кызылып туралар. Сөөлү үеде эзырк келген, чурум трей бээр аныктар бөзүн эвезжен келген. Кожуну чагыргазымын чанында назм четестер комиссианын кижилерини, млынгын, культура ажыкдакчылары кеззелерин, дискотекаларын эртинги турар.

чен Монгуш ыраап күстөккен. Сестлана Самбий-оолдун ууя, чөвөн шүлүктөрү сеткилерин эгелешти турду. Ийе, амыдырал бо хүнөрдө берге, ыналза-даа бистер кижилерин чараш чүгө, иры-хөкүм, шүлүктүн күзү-биле сетке, хөвүн сөгелеш, эмиш кээр болурувса, калык-даа бергени эрте бээр бис деп чүлүдү кезээин удурун, иштериниң илүкү, ырларыңа алаа оуругларынның үнелени, адыш чөкшөкчыннырин дийин олура бодап олурамы. Чүгө сеткеге комуланың чүлү — үлүг удузгуну куулуру бажынарлыңе эвеш келери. Ынчалза-даа тыла чөп араның атамның амысак, ол бодурун тыла чанчыла-буадаларыңа шычы артар дээринге бугураар мен. Бай-тайгажыларын чангыс-ла эртен бир кезээин бажыргө мланды.

Районунуң бүгү культура бажынарлыга композитор, чангыс чэр-чуртууус А. Б. Чыргал-оолдун чырык овуру-хөвөргө, гайдыгыңга тур-раскааткан, гайдыгыңга тур-раскааткан, чөгөлдү композит-шылдыг кезжээр соду эртки-дизин. Чоокта чаа районунуң Культура бажымыңа кезжээ-инини 7 шақта аныктар, чөм додур олурупкан. Ол-ла шақта «Байлар база млындар» деп кино эгелеш. Ынчалза-даа спортчу, музык, иры, шүлүкчө тураскааткан кезжээр чөм чымылган. Оон Районунуң культура бажымыңа урулгарын спорт шкөлазы, «Мөңгүлөк» катты-

жышкымын организастап эртинги. Куулар Аларын удурукаан анык спортчулар самбонун, тыла хуретини яны-бүрү аргаларын чымылган-нара көргүскөпөр. Самбо, иры аргаларын анык кыстар болука база көргүскүшай, республика маргаладымыңа кырып-жиринге белеткенин турарын дийлэтканыр. Даразында чүгөс районда эвес, республикада ады-суга алган иры, шүлүк, хөкүм дөлан «Мөңгүлөк» каттыжымыңа 9 чыл болган оон демдөгө эртинги турар, оон баштайгы тургузукчу шүлүкчү Чудуу Кан-оол чымыл сөстөрүн чугаалап, кижилериниң

Чечекма СААЯ. Бай-Тайга район чагыргазымын даргасынын социал-политика талазы-биле ора-лакчымы.

УЖУРАЖЫЛГАЛАР

«Шамбалы» каттышкан ажыл-агый коллективинин чөдөни-биле «Шы» солунунуң бөдүк ажылдакчылары база ортумак шкөлазын коллективинин чалааны-биле Тываның культуразымын алдыртып ажылдакчымы композитор Алберт Седип-оолович Танов база чогаалчы Екатерина Дүктүг-ооловна Танова суурнуң чою-биле болган шкөлазчылар-биле ужурашканын шкөлазын дөланга азында эртингерлер.

«Шы» солунунуң концерти болуп турар, шкөла коллективинин чөдөни композитор Алберт Седип-оолович болган Екатерина Дүктүг-ооловна Тановтар чедип келген. Чогаалчыны, композиторуну билдиргени номнарын дөлеттөлүн. Ужуралжымын шкөлазын директору Галина Комбуштөвона Ондар ажыткан, чогаалчыны болгаш компози-торунуң чогаалчымы ажыл-ининиң дугайын чымылган улуска чугаалап берди.

гаалап, урулгарга ирлал эвеш болуп турарыңа кому-дал, бодуңу бижээр ирлал дээш, бистер-биле байырлаш-каш, чорутулар. Бистер оларга чедилкинириңи күзеп артымы.

«Шы» солунунуң хөрөжөн ажылдакчыларымын, Лазо Монгуштуң «Алмаз» деп ырыны хөөг, өткүт үн-биле ыраанын, солунуң коллективинин «Төрөң хөмн эрши-дө» деп ырыны узуң, хөөг кымыл бардыгыңа чымылган улустун адың чөкшөкчын-биле доозулган. «Концертти ам-даа улаштырын болур бис, ыналза-ава ам өскөр-де. Кызылдан база аалчылар

Тываның алдырты чогаалчымы Екатерина Танова чогаалчымы ажыл-иниң, сөөлү үеде бижип турары «Карабай» деп чогаалчының кол ук-казын таныштырып, чоокта чаа Чогаалчылар эвилеленин 50 чыл оон демдөгө эртингерини, анык хөрөжөн чогаалчыларыңа көүдөп олура-ры ол сеткилдеп өлүп чугаалаан. Композитор Алберт Седип-оолович база-ла чогаалчымы ажил-иниң чү-

Сара МОНГУШ. Башкы.

САГЫШ ЧОВААШКЫН СПОРТЧУ МЕДЭЭЛЕР

Кырганнар Кая-Даг Хундулуг Каттышкан Нацлар Организацинның Кол Ассемблеинин иштинини Эгулар бо чыгыс декабрь — Бүгү-делегейин иналдир хөү кымыл чаралаан билар бис. Алаа тураскааткан кезжээ чоокта чаа Тэли суурнуң стловазыныга болган. Ону Тэлиндин тус чэр чагыргазы база кожуунуң иналдир иштинге организастап эртингер. Ук кезжээ Найрар, Ак-Чыра, Тэли база кожа суурлардан төлөөлөр ча-лактырып келген.

Рынок экономияның иштинде үезиде, берге өйдө, чоңуну бо категориязын социал камгаламчы сагыш салып турары чөп. Терүмө-дидин иналдиртерден аягыда, оларын хөй кези күрүпезини мурунуга ажылдан чо-разы, амгы үеде калыкны билдире болура-ла калык шыдавас. Ынчалза-даа калык чүгөр турда кол курут олура-бас. Оон чангыс чижээ: Алесанар Оюн-оолович Онурун тыза дийтерини, мөңгүндө кыла-ган чүгө, муларыңиң биле кыламын кайтамчыктыг уран чараш, оон у-шөвөр ажылын чымылган кайган. Ол бүгү ажыла бажымында кымыл өрөр. «Бир думанымы база өвөрдө алдым» — деп, менээ өвүсүкү-биле чугаалап олура-дыр. Байырым кезээин ко-жуун чагыргазымын даргасын орачакчымы Ч. А. Саая ажиткан. Иналдир иштинде иналдын даргасы Х. М. Кан-оол дымнадыг кылап, Байыр чедип сөс бергенин. Кожуунуң улус депутаттарынын Совет даргазы Ч. Ч. Херек, кожуун чагыргазымын орачакчы даргазы Б. С. Чымбо олар назактын иналдиртер дээш сагыш човашымын, аларга аас-кежики, кол-ла чүү — калык-шыды, ажыкчымы чедилки-нириңи күзөң.

Хол бөмбүү Сары-Септин спорт шкөлазымын тускый шиппала дээш районуну өрөшкөкчелер орту-зунга аажы маргаладымы район төвүңе болуп эркен. Ма-дыра район иштинде оолдар-нын 6, уругларын 9 команда-лары демекшечин. Ийи хуң уламчылаан маргаладымын тү-нелинде уруглардан уруглар-нын спорт шкөлазымын бирин-шылдик командазы бирги чөрин алгаш, чөмөн болган. Ийги, үшкү верлерин Сут-Бажы шкөлазымын база спорт шкөлазымын ийги команда-лары алган. Оолдар аразында бирги чөрин Сут-Бажы, ийги-дин спорт шкөлазын, үшкүңүз Бүрөн-Аксыйн өрөшкөкчелерин командадалар алган. Өрөшкөкчелер аразында спорттун хөвөлөр айы-биле маргаладылар эртингер бис шкөлазынч чанчылы болу бергени өвөрчүт. Бо талазы-биле ук шкөлазын коллективин (директору А. М. Апады) ты-пыңгар ажылап турарын ай-тыр апар.

Ол ышкаш экономияның ре-формы үезиде иналдиртер иштиндеги дузаала ажыл-агыйн тургузуп аларыңга деткиме кылдар кожуунуң көдүр ажыл-агый эргелешини даргасы О. С. Таргын беш баш хойлары бергенин онза-лап демдөгөр апар. Бо бүгү сагыш салышкы иналдиртер иштиндеги улус ду-за болур ужурулуг дээринге чыгыңгып турбас.

Маргаладымын тунешинде Бүрөн-Бай-Хаак шкөлазын командазы чөмөпөгө болган Алаа Саая, Алым, Эрес Биле-оол, Тогаза Сузык шилгарып илгенер. Ийги чөрдө эртен кымыл район чөмөпөгө Көк-Хаак шкөлазын, үшкүңүз Сут-Бажы шкөлазын шип-дирвачылар болганар. Хууда бирги чөрлерин оол-дардын Владик Буанды (Кун-дустуг), Сергей Мундураа (Көк-Хаак), уруглардан То-газа Сузык алганар.

Хуужудулаа чөктерин чоңга тымысп талазы-биле уугу ажык ам доостур чыгаат, ын-чангаш калык-бир чылдагалы-биле чөктерин ам-даа ап шы-

Бо берге үеде кижилерини сагыш-сеткилин өөртүрү ыш-каш улау белек чок. «Мөңгү-лөк» чөвөн чогаал катты-жымышкының кезжүүнү чөмөпөгө К. Б. Салчак бодурун чаа чогаалчын шүлүктөрүн совуу-ргаткан. Тэлинин Культура бажымынч ажылдакчылары-нын концерти болган. Марий-оол Саттын шоодулау-шуду, Байлан-оол Казырк-пайын талааның үнү, Ан-диргөй Шөңийн өөрүшү долан сыгыт-хөмей, каргыраазы, Борис Чамбыгтын төрөзи Бай-Тайгазын алдарыктык ирлары чымылгарынын са-гыш-сеткилин өөртүрүп, улам байлак болдураң. Кезээини төңүзүңүдө чик өртөктиг идик-хеп, азы-чөм аймаан саткап. Иналдиртерин кижини күрүзүңгө үш килограмм рис күрүзүн халаска берген. Аяк-шайны ижи, аманың чөмөн чиген. Тыва Республиканың Чааза, кожуунуң удурулуга-газы иналдиртер дээш сагыш көвөп турарыңга улуу-биле четтиргениң улус өвөрдөгө-нин тергенин, чоюңу башкы С. С. Херек чымылгарынын мурунунда чугаалаан. Бо кезжээ тарал турда, кижилерини арын-шырай ап кырып, са-гыш-сеткилин уңдаралдан ча-рыган.

Маргаладымын тунешинде Бүрөн-Бай-Хаак шкөлазын командазы чөмөпөгө болган Алаа Саая, Алым, Эрес Биле-оол, Тогаза Сузык шилгарып илгенер. Ийги чөрдө эртен кымыл район чөмөпөгө Көк-Хаак шкөлазын, үшкүңүз Сут-Бажы шкөлазын шип-дирвачылар болганар. Хууда бирги чөрлерин оол-дардын Владик Буанды (Кун-дустуг), Сергей Мундураа (Көк-Хаак), уруглардан То-газа Сузык алганар.

Хуужудулаа чөктерин чоңга тымысп талазы-биле уугу ажык ам доостур чыгаат, ын-чангаш калык-бир чылдагалы-биле чөктерин ам-даа ап шы-

«Мөст» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шақтарда. ПИОНЕР: «Джульбарс» 9.00, 12.30, «Кортик» 10.40, «Искушение» 14.10, 16.00, 18.00, 20.00 шақтарда. «КАА-ХЕМ»: «Везнаия любовь» 14.00, 16.00, 18.00 шақтарда.

ДЕКАБРЬ 23-ТЕ «НАЙРАЛ»: «Большая итра» (Франция) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, «Видеоза»: Көк-оол САЛЧАК.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбани» № 263505. Тыва Республиканың Пар-лазы болгаш информация иштингерстөвөзуңуа тигора-фиязы Кызыл, Шеттинге болгаш Кравченко кудумчу-зу, бажын № 1.

Солун Россия Федерациязынын Парлаага болгаш медээ-лер министрствозунуң чанында парлаганын, медээлерин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывага хайгаара-чөрин бөрүктөткөнгөн. Бүрүктөткөнгөн дугайы — Т-0007 Солуңуң парламентың материалдарын авторларыңы-болдулар репликацияны түбү-биле күшүңгөн барып болур. Айытылган фактылары, саныры болгаш еске-даа дымнадылары дээш апаралар боттары харысалгалыг.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000. РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалы секретарь), А. С. Демберел (пол редакторун орачакчы), В. И. Сат К. К. Сат (кол редакторун орачакчы), Н. С. Эгелес. РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—3-43-34; келген кижилер үзүлөп алдыр чөп — 3-34-26; кол редакторун орачакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; орачакчызы — 3-45-83. КИЛИДИСТЕР: улус депутаттарынын Советтерин иналди-лед-политикти болгаш сонал айткылар — 3-34-19; — 3-34-98; улетир — 3-34-49; 3-36-73; кээзе ажил-агый — 3-41-16; культура болгаш